

RELIGIJSKI DRUGI I DRUGAČIJI U UČENJU I TRADICIJI ISLAMA

Tradicija dijaloga muslimana sa pripadnicima drugih religijskih zajednica

Mensur HUSIĆ

UDK 2-67
28:21/29

SAŽETAK: U vremenu krize moralnih vrijednosti objavljene religije mogu doprinijeti izgradnji zdravog svjetonazora savremenog čovjeka i afirmaciji temeljnih ljudskih prava. Iako su objavljene religije u svojim konstitutivnim dimenzijama protiv nasilja, često su mobilizirane na planu ostvarivanja ciljeva koji su suprotni njihovom poslanju. Imperativ religijskim vođama u Bosni i Hercegovini je obnova “komšijskog ethosa”, egzistencijalnog obrasca koji je nastao na temelju svetih predanja objavljenih religija. Veliku poteškoću na planu izgradnje povjerenja među pripadnicima nacionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini predstavlja aktivnost određenih pojedinaca i političkih struktura na planu afirmiranja “esencijalističkog multikulturalizma”, odnosno pluralizma “individualno homogenih” sebi dovoljnih monokultura koji je suprotan višestoljetnoj tradiciji suživota različitih religijskih, kulturnih i nacionalnih zajednica u bosanskohercegovačkom društvu i državi. Zadatak međureligijskog dijaloga tradicionalnih religijskih zajednica u Bosni i Hercegovini je obnova paradigme odnosno afirmiranje “progresivnog multikulturalizma” u čijoj osnovi nije samo toleriranje (trpljenje) različitosti nego i priznanje drugim i drugačijim prava na različitost, njihovo prihvatanje kao komparativne prednosti bosansko-hercegovačkog društva a ne nedostatka. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini je u periodima osporavanja i destrukcije prema drugom i drugačijem (dosljedna učenjima islama) stavljala se u njegovu zaštitu, štiteći ne samo ljudske živote, nego i njegove bogomolje i druge sakralne objekte. U bosanskohercegovačkoj historiji (bližoj i daljoj) brojni su primjeri koji predstavljaju paradigmatičnu odnosa prema drugom i drugačijem koje je potrebno obnoviti.

Ključne riječi: dijalog, drugi, drugačiji, sljedbenici Knjige, komšijski ethos

Uvod

Promišljanje o društvenoj ulozi objavljenih religija (islama, kršćanstva i judaizma) u multikulturalnim društvima sa pluralizmom identiteta (nacionalnih, kulturnih i religijskih)

imperativ je savremenog čovjeka. U 21. stoljeću dogodio se neočekivani povratak religiji i religioznosti, suprotno predviđanjima zapadnih teoretičara religije da će religija u njemu biti krajnje marginalizirana.

Desakralizacija religije trebala ju je učiniti društveni i intelektualno irelevantnim fenomenom. Međutim, veliki kritičari religije (Voltaire) smatrali su nezaobilaznom njenu etičku ulogu u definiranju osnovnih

moralnih pravila i načela. Povratak religija vlastitim konstitutivnim izvorima i napuštanje interpretacija nastalih pod uticajem različitih ideologija temeljna je pretpostavka obnove povjerenja na području Zapadnog Balkana. Sociolozi religije u svojim pristupima religiji naglašavaju da su pokušaji nadomještenja religije i religijskog identiteta nacijom i nacionalnim identitetom uzrokovali duhovnu krizu 19. i 20. stoljeću, čiji neposredni epilog su bili globalni sukobi. Značajnu ulogu na tom planu imala je prosvjetiteljska koncepcija religije koja je polazila od besmislenosti i neznanstvenosti religijskih učenja. Prosvjetitelji su očekivali da će znanost i znanstvena spoznaja dovesti do iščezavanja religije, te su znanost maksimalno koristili u ateističkoj propagandi. Čitava prosvjetiteljska kritika religije mogla se svesti na stav o nestanku religije. Svođenje religije na neprosvijećenost i neobrazovanost imalo je za posljedicu napuštanje religijskih vrijednosti.¹ Međutim, napuštanje religijskih vrijednosti i afirmiranje nacionalne i rasne superiornosti doprinijelo je civilizacijskom sumraku izraženom u I i II svjetskom ratu, globalnim sukobima koje povijest ne bilježi po broju ljudskih žrtava.

Ubrzan napredak kapitalizma doprinio je blagostanju velikog broja ljudi, ali je s druge strane uzrokovao duhovno-moralnu krizu. Postuliranjem materijalizma kao mjerila vrijednosti, kapitalizam je podstakao razvoj negativnosti (pohlepa, kriminal, krađa, upotreba psihoaktivnih supstanci, alkohol i dr.) koje su izraz duhovnog pada savremenog čovjeka. Moralnu krizu u kapitalizmu uzrokuje težnja za što lagodnijem životom i većim primanjima. Neposredna posljedica ovakvog načina života je

legaliziranje djela i ponašanja koja su suprotna učenima svetih knjiga, kojima moderni čovjek otkriva vlastiti ponor u kojem se nalazi. Moralne vrijednosti koje baštine objavljene religije, iskreno služenje Bogu, stabilna institucije braka i porodice, briga za slabe i siromašne temeljni su postulati koji mogu popuniti duhovni vakuum modernog čovjeka i donijeti mu sreću.

Navedeni izazovi ukazuju na potrebu promišljanja društvene uloge objavljenih religija koju mogu ostvariti u međusobnom dijalogu. Dijalog među sljedbenicima objavljenih religija je nužno poimati kao interakciju njihovih sljedbenika, njihovo međusobno upoznavanje, prepoznavanje problema i izazova s kojima se susreće moderni čovjek i aktivno djelovanje na njihovom uklanjanju. Uloga religije u procesu pacifikacije javne sfere i afirmaciji univerzalnih vrijednosti i zajedničkog dobra može se ostvariti samo ukoliko religija bude izvor kritike, a ne legitimacije društvenopolitičkim subjektima kojima je cilj ružiranje bosanskohercegovačkog društva i države. Da li je moguće govoriti o suštinskom dijalogu tamo gdje se drugom i drugačijem onemogućava da ostvaruju svoja temeljna ljudska prava i slobode? Dijalog među pripadnicima objavljenih religija na području Bosne i Hercegovine treba da doprinese međusobnom poštovanju sljedbenika različitih religija (*dijalog života*), međusobnoj saradnji na planu rješavanja društvenih problema (*dijalogu djela*), te dijalog stručnih ljudi (*teologa*).² Na temu međureligijskog dijaloga publicirane su brojne knjige i naučni radovi na našem govornom području. Prilikom elaboracije ove teme akcenat je stavljen na religijsku i sociološku dimenziju, gdje je pored ukazivanja na religijske tekstove,

ukazano i na paradigme suživota i dijaloga u bosanskohercegovačkom društvu koje je potrebno obnoviti.

1. Historija dijaloga muslimana s pripadnicima drugih religijskih tradicija

Prije govora o dijalogu sljedbenika objavljenih religija (muslimana, kršćana, Jevreja) potrebno je konkretnije odrediti pojam dijalog. U suštini dijalog je demokratski put pomoću kojeg se različita uvjerenja, mišljenja i stavovi ravnopravno suočavaju i razumijevaju u svim dimenzijama njihove posebnosti. Dijalog u čijem temelju je iskrenost, a ne kurtoazija vodi racionalnom i otvorenom stavu, oslobođenom od predrasuda prema drugim i drugačijim učesnicima dijaloga. Još u srednjem vijeku muslimani su se susreli sa velikim tradicijama čovječanstva, izuzev šintoizma i religije američkih Indijaca. Na području Arabijskog poluotoka islam se susreo sa kršćanstvom i judaizmom, u Perziji sa zoroastrizmom, manihejsvom i mitraizmom, te hinduizmom i budizmom u Indiji i istočnoj Perziji. Ideju dijaloga i suživota s jevrejima i kršćanima moguće je pratiti od vremena objavljivanja Kur'ana, a.š., posljednje Božije Objave. Odnos muslimana prema kršćanima i jevrejima nije rezultat konsenzusa islamskih učenjaka određenog historijskog perioda, nego je definiran konstitutivnim izvorima islama, Kur'anom i Sunnetom. Paradigmu odnosa prema religijski drugom i drugačijem predstavlja Medinska povelja i praksa musliman u kojoj su Jevrejima i kršćanima osigurana ljudska prava i religijske slobode. Sve kasnije zajednice muslimana od Bagdada, preko Egipta, Sicilije, Španije do Bosne i Hercegovine će se u svom odnosu prema drugom i drugačijem rukovoditi principima sadržanim u Medinskoj povelji (presedanom koji je postavio Muhammed, a.s.) i drugim normativnim tekstovima. Muslimani su osigurali uvažavanje u svijetu koji im je do tada bio poznat, a sporazumi koje su sklopili sa

¹ "Vrijeme je to prosvjetiteljstva, uznošitog napredovanja prirodnih (empirijskih) znanosti, neograničenog vjerovanja u materijalni progres kao rješenje svih ljudskih problema. Prosvjetitelji su, naime, u počecima vrlo ideologizirano držali da će (pozitivna) znanost potpuno istisnuti religiju i da će (po sistemu

'klackalice' isključivosti – više znanosti manje religije!), religija potpuno nestati" (Tadić, S., 2007 :25)

² Opširnije u: N. Bižaca, "Međureligijski dijalog između nužnosti i dileme", u: *Bogoslovska smotra*, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1997., str. 31.

drugim zemljama poštivali su se u skladu sa učenjima Kur'ana sve dok ih nije prekršila druga strana.

“Za razliku od brojnih suvremenih pravnih akata koja, između ostalog, oslovljavaju i razvijaju mehanizme za zaštitu ljudskih prava, čija provedba danas najčešće ozbiljuje po načelu: svi su ljudi jednaki, ali su jedni ipak ‘jednakiji’ od drugih, Medinska povelja je u svojoj preambuli za temeljni motiv odbrane svih ljudskih prava, pojedinačnih i općih, uzimala moral, pravdu i istinu. Potom, među krunskim pravima pojedinca naročito je podcrtavala pravo na jednakost svih ljudi, pravo na poštovanje ljudskog života, očuvanje ljudskog dostojanstva, poštivanje religijskih, kulturnih i civilizacijskih prava i sloboda svakog pojedinca i svake etničke skupine unutar muslimanskog imperija, pravo na odgoj i obrazovanje sukladno standardima vlastitog religijskog svetogleda itd.” (Hafizoviću (2005 : 83)

1.1. Osnove za dijalog s drugim i drugačijim

Kur'anski poziv na dijalog upućen je cijelom čovječanstvu, a ne samo sljedbenicima Knjige.³ Kur'anska sintagma “sinovi Ademovi” odnosi se na čovječanstvo, na sve ljude na planeti Zemlji, među kojima postoje sličnosti u fizičkom, mentalnom i duhovnom pogledu i u osnovnim ljudskim potrebama. Prema izvorima islama genealogija ljudskog roda prema učenju

islama seže do zajedničkih predaka Adema i Have, odnosno prema Bibliji Adama i Eve.

O, ljudi, Mi Vas od jednog čovjeka i jedne žene stvaramo i na narode i plemena vas dijelimo da biste se upoznali. Najugledniji kod Allaha, dž.š., onaj je koji ga se najviše Boji. (Al-Huğurāt, 13.)⁴

Riječ “adem” jezički znači “lice zemlje, njena površina”. U predaji koju prenosi Ebu-Musa el-Ešari, Poslanik, a.s., je rekao: “Doista je Allah stvorio Adema od svih vrsta zemlje. Pa se njegovi potomci rađaju prema vrsti zemlje od koje su stvoreni. Neki se rađaju žuti, neki bijeli, a neki crni.”⁵ Stanovita diskriminacija na osnovu porijekla, boje kože i klasne pripadnosti u svijetu može se pratiti od vremena Grka i Rimljana. I pored traganju za najboljim državnim uređenjem u čijem temelju su pravda i pravičnost, Platon i Aristotel su dijeli ljude na Helene barbare. “Na takvoj matrici razumijevanja uređenja društva, kasnije će Rimljani sebi dati za pravo da “u ime pravde i kulturne superiornosti” pokoravaju druge narode i države. Nakon njih, slične poduhvate će poduzimati i mnogi drugi, sve do našeg doba.” (Đozić, A, 2013 : 42) Allahov Poslanik, a.s., je osudio rodovsku diskriminaciju proklamovanjem načela da nema nikakve prednosti Arap nad ne-Arapom, niti bijelac nad crncem, osim po bogobožnosti. U brojnim kur'anskim ajetima čovjek je stvorenje posebne vrijednosti: odlikovan je brojnim sposobnostima, podučen

imenima svih stvari, stvoren je u najljepšem skladu. (Muna Y, 2013 : 46)

Na Oproštajnom hadžu Muhammed, a.s., je rekao:

“Narode, uistinu imaš samo Jednoga Boga i jednoga pretka: svi vi potječete od Adema i Adem je od gline stvoren. Najdostojniji Boga je onaj među vama koji ga se ponajviše boji. Ni jedan Arap bolji nije od nearapa, osim po vjeri svojoj. Razumjeli ste me, o ljudi? Bog neka mi je svjedok.” Na to narod poviče: “Razumijemo.” A on doda: “A vi ste ovdje, prenesite poruku onima koji su daleko.” (Karić, 1996 : 297)

U Kur'anu je istaknuta primordijalna bliskost ljudskih duša još za vrijeme njihovog boravka u svijetu duša (Ezeli).

I kad je Gospodar tvoj iz kičmi Ademovih sinova izveo potomstvo njihovo i zatražio od njih da posvjedoče protiv sebe: ‘Zar Ja nisam Gospodar vaš?’ – oni su odgovarali: ‘Jesi, mi svjedočimo’ – i to zato da na Sudnjem danu ne reknete: ‘Mi o ovome ništa nismo znali.’ (Al-Araf, 172.)

1.2. Prisila u vjeru je strana islamu

Čovjek živi u mreži različitih pripadnosti, neke od njih su prinudne i nasljedne, a druge izborne i ostvarive. Kur'anski tekst jasno definira prostor koji pripada drugom i drugačijem i veoma dobro ga čuva i štiti. Ljudima je osigurana sloboda i pravo na izbor religijske pripadnosti.

³ “Unutar čovječanstva, Jevreji i kršćani su najbliži muslimanima i imaju počasni naslov ljudi Knjige. Oni dijele vjeru u Jednog Boga i od Njega su primili sveta pisma. Diješe vjeru u poslanički niz.” (Hathout, 2013: 40)

Postoji bitna razlika između Objave u islamu i poimanja objave u kršćanstvu i judaizmu. U tom kontekstu Hafizović (2002:57) ističe:

“Stoga niko među kršćanskim i židovskim učiteljima ne može odgovorno jamčiti da su svi elementi izvornoga pologa ibrahimovske tradicije, koja je u biblijskim knjigama zapisana na način verbalnog ili na način realnog nadahnuća, izrijekom zapisani u Pismu. Takav stav

o Božanskoj objavi nikada muslimanima ne može biti prihvatljiv, jer za muslimansku religijsku svijest dvije stvari u gore rečenim teorijama o Objavi su ravne smrtnom grijehu:

1. Sama pomisao da je sveti tekst Božanske objave mogao biti oblikovan ljudskim genijem, te da tekst naknadno pisan ljudskim perom uopće može biti smatran svetim tekstom;
2. Miješanje Božanske objave i ljudskog predanja o Objavi, a pogotovo ispreplitanje ljudske i Božanske riječi/Riječi i, sljedstveno tome, miješanje objave i teologije.”

Bez obzira na razlike u poimanju Objave, te na razlike u poimanju Boga, Kur'an,

a.š., poziva muslimane da s Jevrejima i kršćanima raspravljaju na najljepši način. Niko ih nije imao pravo prisiliti da napuste vlastitu religijsku tradiciju i da prihvate neku drugu. Oni su bili štitenici islamske države, gdje im je zagarantovana religijska autonomija, ljudska prava i slobode. Nisu bili obavezni ići u rat, ali su bili obavezni plaćati glavarinu (džizju).

⁴ Svi prijevodi kur'anskih ajeta koji su navedeni u ovom radu, dati su prema: Kur'an s prevodom. (1991). Preveo: Besim Korkut. Medina: Kompleks Hadimul-haremejniš-šerifejn el-Melik Fahd za štampanje Mushafi šerifa.

⁵ Ebu Davud, *Es-Sunen*, sv. 4, str. 222, br. 4693;

A da je Bog htio, On bi vas sljedbenicima jedne vjere učinio, ali, On hoće da vas iskuša u onome što vam propisuje. Zato se natječite ko će više dobra učiniti. (El-Maide, 48.)

U vjeru nije dozvoljeno silom nagoniti – pravi put se jasno razlikuje od zablude! Onaj ko ne vjeruje u šejtana, a vjeruje u Allaha, drži se za najčvršću vezu koja se neće prekinuti. – A Allah sve čuje i zna. (Al-Baqara, 256.)

Prema tefsiru Ibn Kesira, povod objavljivanja citiranog ajeta bio je slučaj Husejna koji je napustio kršćanstvo i prihvatio islam. "Suddi, Ibni Džerir i drugi prenose od Ibni Abbasa da je Husejn, koji je prešao na islam, pokušao da i svoja dva sina koji su zadržali kršćanstvo, prisili da prihvate islam. Međutim, oni su se tome usprotivili. Kada je obavijestio Allahova Poslanika, a.s., da njegovi sinovi odbijaju da pređu na islam i upitao ga da li može primijeniti silu, Allah, dž.š., objavio je ovaj ajet." (Ibn Kesir, 182)

U vjeri nema prisiljavanja. (Al-Baqara, 265.)

Na slobodu pojedinca u izboru religijske pripadnosti ukazano je u sljedećem ajetu:

A vama vaša vjera, a meni moja. (Al-Kāfirūn, 6.)

Reci: 'O, sljedbenici Knjige, dođite da se okupimo oko jedne riječi nama i vama zajedničke: da se nikome osim Allahu ne klanjamo, da nikoga nje-mu ravnim ne smatramo i da jedni druge, pored Allaha, bogovima ne držimo!' Pa, ako oni ne pristanu, vi recite: 'Budite svjedoci da smo muslimani.' (Ali 'Imrān, 63.)

1.3. Ljudski život – posebna vrijednost

U Kur'anu, a.s., se posebno akcentira vrijednost ljudskog života. Svaki čovjek je neponovljivi primjerak, u koga je Allah, dž.š., udahnuo svoga duha i koga je stvorio u najljepšem skladu. Zbog toga se od muslimana zahtijeva da se sa izrazom najvećeg

poštovanja odnosi prema ljudskom životu. Abdurrahman 'Atiyya Mahmud (2013 : 63) o odnosu prema pripadnicima drugih kultura i religija kaže: "Islamsko društvo objedinjuje različite skupine ljudi koji se razlikuju po etničkim pripadnostima, boji kože, jezicima, vjerovanjima, ali su one izjednačene u tretiranju, pravima i obavezama jer je čovjek, o bilo kojem da se radi, prema islamskom gledanju, sam po sebi vrijedan poštovanja."

Pa kad mu savršen oblik dam i život u njega udahnem, vi mu se poklonite! Meleki su se svi do posljednjeg zajedno poklonili. (Sād, 72. i 73.)

U 32. ajetu sure Al-Ma'ida izražena vrijednost ljudskog života iskazana je u općenitoj formi, bez obzira na rasne, etničke i kulturne pripadnosti, sa akcentom da je isti propis bio objavljen u Tevratu.

Zbog toga smo Mi propisali sinovima Israilovim: ako neko ubije nekog ko nije ubio nikoga, ili onoga koji na Zemlji nered ne čini – kao da je sve ljude poubijao; a ako neko bude uzrok da se nečiji život sačuva – kao da je svim ljudima život sačuvaao. Naši poslanici su im jasne dokaze donosili, ali su mnogi od njih i poslije toga na Zemlji sve granice zla prelazili. (Al-Ma'ida, 32.)

Mi čovjeka stvaramo u skladu najljepšem. (At-Tin, 3.)

Allahov Poslanik, a.s., je poštovanje izražavao i prema umrlim nemuslimanima. Abdurrahman ibn Ebu Lejla prenosi: *Sehl ibn Hunejff i Kajs ibn Sa'd su sjedili na Kadisijji. Tako je pored njih prolazila sabrana. Stoga su oni ustali. Onda im kazali da se tu radi o stanovniku zemlje, tj. zimmiji. Na to su njih dvojica kazali: Doista je pored Vjerovjesnika, s.a.v.s., prolazila sabrana. Stoga je on ustao. Na to su mu kazali: "Radi se o sabrani jednog jevreja." No, on je pitao: "Zar on nije čovjek?"*⁶

Usložnjavanje životnih okolnosti, susret sa pripadnicima drugih religija i kultura inicirao je mnogo novih pitanja i potrebu njihovog promišljanja u svjetlu konstitutivne tradicije

islama. Otvorenost prema drugom i drugačijem muslimani su izražavali i na razini interpretativne tradicije, proklamujući načelo suživota i priznanja drugom i drugačijem prava izbora religijske pripadnosti. U članku 1. Kairske deklaracije o ljudskim pravima ukazuje se na jednakost ljudi u pogledu ljudskog dostojanstva:

- "a) Sva ljudska bića čine jednu porodicu čije članove ujedinjuje podvrgavanje Bogu i porijeklo od Adema. Svi ljudi su jednaki u pogledu temeljnog ljudskog dostojanstva, temeljnih obaveza i odgovornosti, bez ikakve diskriminacije na osnovu rase, boje, jezika, pola, religijskog uvjerenja, političke pripadnosti, društvenog statusa ili slično. Istinska vjera je garancija za povećanje tog dostojanstva uporedo s naporima za ljudskim savršenstvom.
- b) Sva ljudska bića su Božiji podanici, a Bogu najdraži među njima je onaj koji je najkorisniji ostalim Njegovim podanicima i niko nema prednost nad drugim izuzev na osnovu pobožnosti i dobrih djela." (Karić, 1996 : 276)

Ljudska bića se rađaju slobodna, niko nema pravo da ih porobljava, muči, tlačí ili iskorištava. Nepresušni duhovni i intelektualni potencijali položeni su u čovjeka čija vrijednost preteže vrijednost cijelog univerzuma.

Poslanik i prve halife su upućivali muslimansku vojsku da izbjegavaju činiti bilo šta našao onima koji nisu borci, kao što su monasi, žene, djeca i mirni zemljoradnici.(...) Ranjeni ne treba da se suočavaju s dodatnim pritiskom ili da im nanosi zlo, i muslimani treba da ih ostave na brigu njihovim vlastitim snagama, ili da im osiguraju ljekarsku njegu, ako ih zadržé kao ratne zarobljenike. Njihove ljudske potrebe trebalo bi zadovoljiti (78:8) i oni se moraju osjećati fizički i moralno sigurnima sve dok ih ne oslobode i dok se sigurno ne vrate svojim kućama kad se rat okonča (47:4). (Osman F., 1996 :223)

⁶ El-Buhari, *Es-Sahih*, sv. 2, str. 85, br. 1312

2. Ehlul-kitab – sljedbenici Knjige (Jevreji i kršćani)

Nakon Hidžre Medinska zajednica bila je sačinjena od ensarija, muhadžira i jevreja. Po dolasku u Medinu jevrejima i kršćanima je dat status sljedbenika Knjige. Zajednička genealogija koja seže do Ibrahima, a.s., preko njegovog sina Ismaila, a.s., i njegove majke Hadžere za muslimane, te kršćane i Jevreje preko njegovog sina Ishaka i dodirne tačke u dimenziji moralnog koda priskrbili su Jevrejima i kršćanima status sljedbenika Knjige unutar muslimanskog društva. Poslaniku, a.s., je u Kur'anu, a.š., objavljeno da obznani ljudima da je vjera kojoj poziva je ona vjera kojoj su pozivali Ibrahim, Ismail, Is-hak i Jakub, a.s.

Mi vjerujemo u Allaha i u ono što se objavljuje nama, i u ono što je objavljeno Ibrahimu, i Ismailu, i Ishaku i Jakubu, i unucima, i u ono što je dato Musau i Isau, i u ono što je dato vjetrovjesnicima od Gospodara njihova; mi ne pravimo nikakve razlike među njima, i mi se samo njemu pokoravamo. (Al-Baqara, 132.)

Allahov poslanik Muhammed, a.s., je baštinik izvornog ibrahimovskog monoteizma, a sljedbenici Knjige su se u svojim tumačenjima vjere udaljili od ibrahimovskog / abrahamovskog monoteizma. Bez obzira na različita doktrinarna učenja, kršćanska i jevrejska zajednica u Medini su priznate te im se daje autonomija u reguliranju vjerskih poslova, a njihovi odnosi s drugima su zakonom regulirani.

Njihova ljudska prava i slobode bila su im zagarantovana da ih niko nije imao pravo prisiliti da napuste vlastitu religiju i prihvate drugu.

Način vođenja dijaloga s Jevrejima i kršćanima definiran je sljedećim kur'anskim ajatom:

I sa sljedbenicima Knjige raspravljajte na najljepši način, – ne i s onima među njima koji su nepravedni –, i recite: 'Mi vjerujemo u ono što se objavljuje nama, a naš Bog i vaš Bog jeste – jedan, i mi se Njemu pokoravamo. (Al-Ankabūt, 46.)

Kur'an akcentira razliku između situacija i ljudi umiješanih u njih, pokazujući krajnje poštovanje prema pojedincima i njihovom vjerovanju. Prema nepravednima gradi se poseban odnos, bili oni muslimani, kršćani, Jevreji ili pripadnici neke druge religije. Islam u ovom pogledu zagovara individualno načelo odgovornosti za vlastita djela. Prema Ramadanu (2007:255): "Kur'an, a.š., ne samo da upućuje na dijalog, već insistira na formi koju on treba da ima i na načinu na koji ga treba da vodi. Dijalog ne treba da bude jednostavno razmjena informacija; on treba da bude i način na koji živimo i govorimo; on treba da bude životni stav."

U učenju islama poseban akcentat je stavljen na "komšijski etos" i činjenje dobra komšiji, bez obzira na to da li je on musliman ili pripadnik druge religije. Na obavezu poštivanja prava komšije i obazriv odnos prema njemu ukazao je i Allahov Poslanik, a.s., sljedećim riječima: *Džibril mi*

*susjeda stalno preporučuje, toliko da mi se učinilo da će ga uvrstiti i među nasljednike.*⁷

Muhammed, a.s., je ukazivao počast svojim gostima nemuslimanima, dozvolio je članovima kršćanske delegacije iz Nedžrana da obave molitvu u njegovom mesdžidu.⁸ U pismu koje je Muhammd, a.s., uputio monasima samostana "Sveta Katarina" naglasio je zapovijed tolerantnog odnosa prema ljudima drugog religijskog opredjeljenja i druge etnije.

...Kršćanima na istoku i na zapadu, u blizini islamske granice i daleko od nje, znanim i neznanim kršćanima daje se jamčevina. Ukoliko se jedan monah ili anahoret zateknu na brdu ili u dolini, pećini ili naselju, ravnici ili u crkvi, ili pak u svetištu-hramu, tada mi stojimo iza njih i oni su pod našom zaštitom. Ja ću ih zasigurno braniti svojim životom, svojim pomagačima i svojom vojskom, njih, njihove imetke i bogomolje, jer su oni moji podanici i kao takvi uživaju moju zaštitu. Niko im ne smije uskratiti putovanje bilo gdje, porušiti im bogomolju ili oštetiti, kao niti prisvojiti bilo šta iz njihovih kuća, za korist muslimana. Neće se oporezivati njihovi suci, kaluđeri, niti drugi koji se budu bavili vjerskim poslom. Neće im se nametati druge novčane dažbine, novčane kazne ili oštete, niti će im se konfiskovati imovina jer sam ja njihov čuvar na kopnu i moru, na istoku i zapadu, na sjeveru i jugu, gdje god se budu nalazili, imat će moju zaštitu i garanciju od svega onoga što im je

⁷ El-Buhari, *Es-Sabih*, sv. 8, str. 10, br. 6015; Muslim, *Es-Sabih*, sv. 8, str. 37, br. 6854; Ahmed, *El-Musned*, sv. 11, str. 38, br. 6496, sv. 12, str. 491.

⁸ Delegacija 14 vjerskih vođa iz Nedžrana (Jemen) posjetila je Poslanika kako bi ga ispitali o novoj vjeri, njenom vjerovanju i, naravno, o statusu Isusa (Isaa, a.s.) u islamu. Brojna kršćanska plemena živjela su na Arabijskom poluotoku. Čini se da je većina jemenskih kršćana slijedila melkitsku pravoslavnu crkvu, s centrom u Konstantinopolju. Poslanik, a.s., odgovorio je na njihova pitanja, ukazujući na veze dviju tradicija i na to da islam nastavlja Isusovu

poruku, ali kategorički odbija dogmu o trojstvu. Pozvao ih je da robuju Jednom Bogu i prihvate islam kao posljednju Objavu. (...) Nedžranska delegacija odbila je prihvatiti Poslanikovu poruku. Prije odlaska, članovi delegacije su željeli obaviti molitvu u džamiji. Ashabi su bili mišljenja da bi se tome trebalo suprotstaviti, ali je Poslanik intervenirao: 'Pustite ih da se mole!' Obavili su molitvu u džamiji okrećući se prema istoku. Kad su htjeli krenuti, tražili su od Poslanika da s njima pošalje izaslanika koji će živjeti s njima, odgovarati na njihova pitanja i po potrebi presuđivati u nekim njihovim poslovima. Izabran je

Ebu Ubejde ibn El-Džerah. (...) Delegacija je otišla kući. Kršćani su došli u Medinu, ispitivali o oporuci, saslušali šta je to sadržaj nove vjere, iznijeli svoje argumente, molili u džamiji, otišavši potom bez ikakvih neugodnosti, ostavši kršćani i potpuno slobodni. Ashabi nisu zaboravili Poslanikov pristup. Iz njega su izvukli bit poštovanja koje islam traži od vjernika koje poziva da idu dalje od puke tolerancije, da uče, slušaju i priznaju dignitet drugih. Zapovijed prema kojoj 'nema prsile u vjeri' u skladu je s ovim poštovanjima punim pristupom različitosti. (Ramadan, 2010 : 123-124)

neprijatno i neugodno... Niko ih ne smije opterećivati putovanjima, obavezivati učestvovanjem u borbi ili transportu oružja jer se muslimani bore za njih i ne polemiziraju s njima, osim na najuljudniji način, slijedeći u tome kur'ansku uputu:

I sa sljedbenicima Knjige raspravljajte na najljepši način, ne s onima koji su nepravedni, i recite: 'Mi vjerujemo u ono što se objavljuje nama, i u ono što je objavljeno vama, a naš Bog i vaš Bog jeste – jedan, i mi se Njemu pokoravamo.' (Al-Ankebut, 46.)...

Niko iz redova muslimanske zajednice do Dana uskrsnuća i do prestanka života na zemlji ne smije se suprotstaviti ili prekršiti ovu povelju koju je napisao Muhammed ibn Abdullah svim kršćanskim zajednicama, uz uvjet da se ona strogo ispunjava i primjenjuje... (Hafizović, 2005 : 84-85)

Bitna odrednica u odnosu muslimana prema drugima i drugačijim nije praksa trpljenja, nego model suživota, uvažavanje prava na život u različitostima. Na temelju povijesnih izvora saznajemo da su muslimanska društva bila pluralistička i da u njima nikada drugo i drugačije nije smatrano nedostatkom. Na dvorovima halifa u svojstvu prevodilaca bili su angažirani kršćani i Jevreji. Nemuslimani su bili zastupljeni u brojnim javnim službama, imali su svoje vlastite sudije za vjerska i porodična pitanja, izuzev ukoliko je neko od njih podnio sudski predmet državnom sudu. U određenim historijskim periodima neki islamski principi unutrašnjeg ili međudržavnog prava bili su kršeni, ali je važno naglasiti da su "principi islamske pravde uvijek bili jasni i oštri u božanskim izvorima i ljudskom shvatanju, onakvi kakvi su predstavljeni muslimanskom intelektualnom naslijeđu, čak i pod bilo kojim despotom ili ekspanzionistom." (Osman, F, 1996 : 226) Muslimanima je dozvoljeno da jedu hranu sljedbenika Knjige, osim onoga u čemu je kur'anskim propisom izrečena zabrana, zatim, muslimanima je dopušteno da se žene sljedbenicama ovih religija, uz određene uvjete.

3. Poteškoće u dijalogu

Dijalog znači upoznavanje i poštovanje drugog i drugačijeg. Primaran uvjet za podizanje dijaloga na veći nivo je osiguravanje ljudskih prava i sloboda. Za dijalog, suživot i pomirenje nužno je osigurati jednak stepen ljudskih prava i sloboda za sve pripadnike ljudskog društva.

"Muslimani su bitno obespravljani prije nego li se uopće upuste u dijalog sa judeo-kršćanstvom jer se prema njima koriste dvostruki standardi. Dok judeo-kršćani smatraju da se njihova religija zasniva na Božanskoj objavi i na predanjima koja su im donosili glasonoše Riječi Božije, kroz brojna razdoblja biblijske starozavjetne i novozavjetne svete povijesti, tu istu činjenicu oni ne priznaju muslimanima, smatrajući da je islamska religija samo povijesna, a ne i objavljena forma religijske tradicije, i da Poslanik islama nije glasonoša Riječi Božije, niti je Kur'an sveti tekst, nego je proizvod prenabujalog ljudskog genija." (Hafizović, 2002 : 328)

Najveća opasnost za modernog čovjeka je zatvoren um koji unaprijed odbacuje misao ili vrijednost nastalu u drugačijoj zajednici, bez potrebe da sasluša i upozna. Govoreći o toleranciji, Gete (1907:121) je rekao: "Tolerancija bi trebala biti samo prijelazna faza u međuljudskim odnosima. Prava tolerancija mora dovesti do prihvatanja drugoga. Tolerisati drugoga znači 'durati' drugoga, a trpljenje je jedan oblik vrijeđanja." Pretpostavka suživota u multikonfesionalnim i multinacionalnim društvima je izgradnja vlastitog identiteta u dijalogu sa drugim i drugačijim. Na temelju povijesnih saznanja može se zaključiti da su identiteti koji su nastali u izolaciji bilo veoma lahko mobilizirani na planu uništenja drugog i drugačijeg. Religije, kao i ljudi, u povijesti nisu nikada egzistirale u potpunoj izoliranosti jedna od druge. Imperativ religijskih zajednica je da snažno doprinosu afirmaciji etike razumijevanja i uvažavanja drugog i drugačijeg.

Religije su u principu miroljubive, ali je svaku religiju moguće i

zloupotrijebiti. Izvankontekstualnim i intencionim tumačenjem religijskih učenja u cilju opravdavanja određenih postupaka i ponašanja religija umjesto izvora mira koji joj je poslanjem namijenjen, postaje izvor konflikta.

4. Komšijski ethos u Bosni i Hercegovini – izraz višestoljetne tradicije dijaloga objavljenih religija

Komšijski ethos u bosanskohercegovačkom društvu kao izraz višestoljetne tradicije dijaloga i suživota nastajao je na principima svetih predanja objavljenih religija. O *komšijskom ethosu* u Bosni i Hercegovinu, odnosno u afirmiranju života u pluralizmu različitosti svjedoči uža jezgra Grada Sarajeva, u kojoj se skoro jedna do druge uzdižu džamija, pravoslavna crkva, katedrala i sinagoga. Naravno, u Bosni i Hercegovini postoje i drugi gradovi u kojima postoje religijske i kulturne institucije koje svjedoče višestoljetnu tradiciju suživota. Diskontinuiteti u višestoljetnoj tradiciji suživota na području Bosne i Hercegovine uzrokovani su izvanbosanskim utjecajima, koji su bili izraz velikodržavnih aspiracija. Islamska zajednica je u najtežim periodima, za vrijeme rata protiv bosanskohercegovačkog društva i države, kada su drugi obrušili na drugo i drugačije, dala poseban doprinos u očuvanju različitosti. Proklamiranjem načela o nužnosti zaštite ljudskog života kao najveće vrijednosti, te religijskih i kulturnih institucija u Bosni i Hercegovini nisu rušene crkve niti drugi vjerski objekti od strane muslimana. Pretpostavka uspjeha i dijaloga je nepostojanje zatvorenih pitanja koja mogu biti izvor konflikata unutra jedne zajednice i konflikata s drugim zajednicama. Pred religijsko vodstvo se postavlja imperativ da je dijalog nužno podici na veću razinu, odnosno da se usmjere od kulture govora prema kulturi razgovora, gdje će drugom i drugačijem biti osigurana mogućnost da govore o svojoj religiji, a ne da se o njima govori iz perspektive kako ih želi vidjeti.

Temelje “komšijskog etosa” u Bosni i Hercegovini postavio je sultan Mehmed el-Fatih u svojoj Ahdnamu kojom je nakon osvajanja Bosne i Hercegovine jamčio “pravo svakom da živi kao drugi i drugačiji, poštujući univerzalne principe raznolikosti ispoljavanja života, izrasle iz različitih sakralnih predanja. To je istovremeno značilo negiranje mitološkog i zatvorenog uređenja društva, okrenutog prošlosti...” (Đozić, 2003 : 102) Sultan Fatih II izdaje Ahdnamu bosanskim franjevcima, ne osporavajući im pravo prakticanja vjere. Pokazatelj komšijskog etosa ili ibrahimovske / abrahamovske paradigme dijaloga je otvorenost bosanskohercegovačkog društva, koja je primjetna u izgradnji pravoslavnih crkvi, manastira, za vrijeme prvih doseljavanja srpskog pravoslavnog stanovništva u drugoj polovini XV i u XVI vijeku.⁹ Godine 1537. Gazi Husrev-beg je sagradio džamiju i medresu u Sarajevu, a 1538. godine nedaleko od Gazi Husrev-begove džamije sagrađena je Srpska pravoslavna crkva.

Bosanskohercegovačka otvorenost za drugo i drugačije došla je do izražaja pri prijemu Sefarda, jevreja izgnanih iz Španije krajem XV stoljeća. Pripadali su grupi koja je uspjela izbjeći iz Portugala i Španije pred pogromima inkvizicije kralja Ferdinanda i kraljice Elizabete. Prihvatanje Jevreja u Sarajevu i osiguravanje temeljnih ljudskih prava pokazatelj je otvorenosti bosanskohercegovačkog društva. “Govorili su slobodno maternji jezik i organizirali židovsku osnovnu školu i mnoge vjerske škole, stvarajući tako osnovu za dalji kulturni razvoj svoje posebnosti.” (Đozić, 2013:18) Živjeli su zajedno s pripadnicima islamske, katoličke i pravoslavne religije, nisu bili diskriminirani, bila im je osigurana sloboda kretanja. Kao izraz ove duhovne samobitnosti i otvorenosti za drugo i drugačije moglo

se desiti da Osman-paša Bošnjak u svom rodnom selu Kazancima u Hercegovini sagradi džamiju i crkvu, jer jedna drugoj nisu smetale; da se Muftija Kurt suprotstavi progibanju Srba iz Srpske varoši u Tuzli; da se Mehmed-ef. Handžić suprotstavi progibanju srpskog stanovništva iz Sarajeva, a da Derviš Korkut 1941. godine, kustos Zemaljskog muzeja Sarajevo, sačuva židovsku Hagadu od Nijemaca.

Brojne su rezolucije Bošnjaka o zaštiti srpskog, jevrejskog i romskog stanovništva od zločina i nasilja koje su im nanošene za vrijeme Drugog svjetskog rata. Ove rezolucije predstavljaju najsvjetlije primjere poimanja humanizma i prava na život i rad druge religije i druge kulture, drugog stila života i druge nacionalne grupe. U njima je sadržana potvrda bosanskohercegovačke otvorenosti za drugo i drugačije. Na individualnom planu, pripadnici različitih nacionalnih zajednica su skrivali i čuvali jedni druge od ruke onih kojima je drugo i drugačije bilo nedostatak, a ne prednost. Bosanska otvorenost za drugo i drugačije nije slučajnost, nego je rezultat višestoljetnog suživota pripadnika različitih religija, kultura i civilizacija. Multikulturalizam bosanskohercegovačkog društva posjeduje svoju posebnost, jer u svom višestoljetnom trajanju nije bio esencijalistički multikulturalizam. Pluralizam različitih kultura u Bosni i Hercegovini nije nikada bio pluralizam “individualno homogenih” sebi-dovoljnih monokultura. Različite kulture u Bosni i Hercegovini nisu se “formirale u nekom ahistorijskom vakuumu bez ikakvih interakcija”, nego su posljedica višestoljetne sinteze različitih kultura i religija, koje su dale karakteristike cjelokupnom bosanskom društvu i paralelno uspjele sačuvati svoje posebnosti. Multikulturalizam bosanskohercegovačkog društva je

progresivni multikulturalizam koji zahtijeva ne samo prihvatanje, nego i uvažavanje različitosti i drugosti, što pretpostavlja učenje historija i kultura drugih grupa i njihovo razumijevanje. (Mesić, 2006 : 132)

Zaključak

Povodi za povijesne konfrontacije među sljedbenicima objavljenih religija nisu potekli sa stranica svetih tekstova, nego su rezultat interpretativnih pregnuća kojima se religijski tekst tumačio suprotno njegovoj intenciji. Imperativ religijskom vodstvu u Bosni i Hercegovini je da religiju razumijevaju u društvenom kontekstu, onakvu kakvu ju je Bog Objavio, koja ljude podstiče na činjenje dobra drugim ljudima, bez pitanja kojoj rasi, kulturi, religiji ili naciji pripadaju. Međureligijski dijalozi nužni su u vezi sa sljedećim područjima ljudskog života: a) vjerovanje u Boga i Budući svijet, b) zajedničke etičke vrijednosti, c) u aspektu pravde, časti i slobode i c) socijalne aktivnosti i humanizam. Objavljene religije baštine velike mirovne resurse na koje je potrebno kontinuirano ukazivati. Religija može čovjeku pomoći da izgradi svoju duhovnu dimenziju do stepena zaštiti sebe od sebe, od svojih negativnih dimenzija, sebe od drugih, i druge od sebe. Sve dok to nije u stanju, religija je forma bez suštine. Dijalog među pripadnicima objavljenih religija je moguće ostvariti na razini univerzalnih moralnih vrijednosti. Različito poimanje teoloških pitanja ne treba da bude polazišna tačka dijaloga jer se učenje o Bogu u islamu razlikuje od kršćanskog i jevrejskog. Bez obzira na različita učenja o Bogu i drugim pitanjima, islam Jevrejima i kršćanima garantira status Sljedbenika knjige i daje im posebna prava i slobode. Velika odgovornost je na religijskim liderima, pred kojima je imperativ oslobođenja religije od negativnih utjecaja. Dijalog koji vode Sljedbenici knjige nikako ne bi smio biti kurtoazan, naprotiv treba biti utemeljen na uzajamnom poznavanju koje je rezultat zajedničkih

⁹ U vrijeme osmanske vladavine u Bosni su podignuti manastiri: Ozren, Tamna, Papraća, Vozuća, Moštanica, Gomionica, Žitomislić, Trebinjski (1508). U

Sarajevu i Mostaru (1874.) sagrađene su saborne crkve. Crkva u Sarajevu je podignuta 1538. godine gotovo kada i Gazi Husrev-begova džamija (1531.)

nastojanja da se pojasne zajednička uvjerenja i vrijednosti, da se defini- raju međusobne specifičnosti. Međuvjerski dijalog treba da omogući njegovim sudionicima dijaloga da upoznaju, razumiju razlike i priznaju drugom i drugačijem pravo na izbor religijske pripadnosti. Kulturu

govora koja je danas aktuelna nužno je zamijeniti kulturom razgovora, prilikom kojeg će drugom i drugačijem biti data prilika da nam neposredno govori o svojim identitetima. Drugog i drugačijeg trebalo bi poštivati i upoznati njegovu religiju, kulturu i tradiciju, te ga upoznati

s vlastitom kulturom i tradicijom. Religijske zajednice imaju nezamjenjivu ulogu na tom planu. S druge strane, obrazovni sistem, iz aspekta vjeronauke i alternativnih predmeta, može u ranoj dobi pomoći mladim ljudima da steknu pravilnu sliku o drugom i drugačijem.

Literatura

- Abdurrahman 'Atiyya M. (2013). *Suživot s drugim je historijska činjenica i stvarna potreba*, u Zborniku: Muslimani i drugi, Sarajevo: Centar za dijalog-Vesatijja i El-Kalem
- Ahmed ibn Hanbel (2001). *El-Musned*. Bejrut: Muessese Er-Risale, sv. 1-45.
- Besjeda Muhammeda, a.s., s Oproštajnog hadža (1996). U: E.Karić, ur. *Ljudska prava u kontekstu islamsko-zapadne debate*, Sarajevo: Pravni centar, Fond otvoreno društvo BiH
- Dozić, Adib. (2003). *Bosanskohercegovačko društvo, Bošnjaci i tolerancija*, U: Zborniku radova Filozofskog fakulteta- Univerziteta u Tuzli, Tuzla, vol. 31 – broj 4.
- Dozić, Adib. (2003). *Bošnjačka nacija*, Sarajevo: Bosanski kulturni centar
- Dozić, Adib. (2013). *Studije o bošnjaštvu*, Sarajevo: Off-Set Tuzla
- Ebu Davud, *Es-Sunen*, Bejrut: El-Mektebe el-asrije. Str. 222, hadis broj 4693
- El-Buhari (2001). *Es-Sahib*, Bejrut: Dar Tavk en-nedžat. Str. 10., hadis br. 6015, str. 85, br. 1312
- Et-Tirmizi (1998), *Es-Sunen*. Bejrut: Dar El-Garb el-islamijj. Str. 54, br. 2955
- Hadžijahić M. (1973). *Muslimanske rezolucije iz 1941. godine*, U: Zborniku: 1941. u istoriji naroda BiH, Sarajevo: V. Masleša.
- Hafizović, Rešid. (2002) *Muslimani u dijalogu sa drugima i sa sobom: sveto-povijesne i hijeropovijesne paradigme*. Sarajevo: El-Kalem- izdavački centar Rijaseta IZ u BiH.
- Hafizović, Rešid. (2005). *Ljudsko lice u ogledalu sufijske literature*, Sarajevo: Naučno-istraživački institut "IBN SINA"
- Hathout, H. (2013). *Čitanje muslimanskog uma*, Sarajevo: Dobra knjiga
- Ismail Ibn Kesir, *Tefsirul-Kur'an*, 182.
- Johann W. Goethe. (1907). *Maximen und Refleksionen*, edited by von Max Hec-ker. Weimar: Goethe- Gessellschaft.
- Mesić, Milan. (2006). *Multikulturalizam: društveni i teorijski izazovi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Muna, Y. (2013). *Suživot s drugim je historijska činjenica i stvarana potreba*. U: Zborniku *Muslimani i drugi*, Sarajevo: Centar za dijalog – vesatijja i El-Kalem.
- Nikola, Bižaca, "Međureligijski dijalog između nužnosti i dileme", u: *Bogoslovska smotra*, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1997., str. 31.
- Osman, F. (1996). *Džihad: legitimna borba za ljudska prava*. U: E. Karić, ur., *Ljudska prava u kontekstu islamsko-zapadne debate*, Sarajevo: Pravni centar, Fond otvoreno društvo BiH.
- Ramadan, Tarik. (2007). *Evro-američki muslimani i budućnost islama*. Sarajevo: Udruženje Ilmijje IZ u BiH.
- Ramadan, Tarik. (2010). *Stopama Božijeg poslanika, pouke iz života Muhammeda, a.s*. Sarajevo: Udruženje Ilmijje Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.
- Seyyed Hussein Nasr (2002). *Srce islama*. Sarajevo: El-Kalem-izdavačka kuća Rijaseta IZ u BiH.
- Tadić, Stipe, "Sekularizacija, antisekularizacija i suvremena revitalizacija religije", *Nova prisutnost*, V/1(2007) str. 21-37.
- Žiga, Jusuf, Adib, Dozić, Sociologija, BKC Sarajevo, 4. dopunjeno i izmijenjeno izdanje, OFF-SET Tuzla, 2013. "Kairska deklaracija o ljudskim pravima" (1996). U: E.Karić, ur., *Ljudska prava u kontekstu islamsko-zapadne debate*. Sarajevo: Pravni centar, Fond otvoreno društvo BiH

الموجز

حكم الآخر والمختلف دينيا في الشريعة الإسلامية
تراث حوار المسلمين مع أتباع الطوائف الدينية الأخرى

منصور هوسيتش

بمقدور الأديان السماوية – في زمن أزمة القيم الخلقية – أن تسهم في بناء رؤية سليمة للحياة الدنيا وتعزيز حقوق الإنسان الأساسية لدى الإنسان المعاصر. وبالرغم من معارضة الأديان السماوية – في مكوناتها الأساسية – للعنف، إلا أنها تُستنفَر في سبيل تحقيق أهداف

Summary

RELIGIOUS OTHER IN THE TEACHING AND
THE TRADITION OF ISLAM

Tradition of Muslim dialogue with members of other
religious communities

Mensur Husić

In the age of the crises of moral values religions could contribute in a construction of healthy worldview of contemporary man and in affirmation of the basic human rights. Even though all the revealed religions are in their constitutive dimension against the violence, often they have been mobilised

تتعارض مع رسالتها. يجب على القيادات الدينية في البوسنة والهرسك أن تعمل على تجديد خلق "حسن الحوار" نموذجاً للتعايش الذي نشأ على أساس كل الديانات السماوية. من العقبات الكبيرة التي تقف في طريق بناء الثقة بين أبناء القوميات المختلفة في البوسنة والهرسك، تلك النشاطات التي يمارسها بعض الأفراد والبنى السياسية على صعيد تعزيز "التعددية الثقافية الأساسية" أو تعددية الثقافات الأحادية "المتجانسة لوحدها" المكتفية ذاتياً، والتي تتعارض مع تراث تعايش الطوائف الدينية والثقافية والقومية المختلفة، الممتد على مدى قرون طويلة في البوسنة والهرسك مجتمعاً ودولة. إن وظيفة الحوار بين الأديان للطوائف الدينية التقليدية في البوسنة والهرسك تتجلى في تجديد وتعزيز "التعددية الثقافية التقدمية" التي لا تستند في أساسها على تسامح "تحمّل" الاختلافات فقط، بل وعلى الاعتراف بحق الآخر والمختلف بالاختلاف، وقبوله باعتباره ميزة مقارنة في مجتمع البوسنة والهرسك وليس نقصاً. إن المشيخة الإسلامية في البوسنة والهرسك - في زمن إنكار الآخر والمختلف وتدميره - تقف مدافعة عنه (التزاماً منها بتعاليم الإسلام)، ليس فقط لحماية حياة الإنسان بل ولحماية معابده ومبانيه الدينية الأخرى. إن تاريخ البوسنة والهرسك (القريب والبعيد) يكثر بالأمثلة التي تمثل نموذجاً للعلاقة مع الآخر والمختلف، ذلك النموذج الذي يحتاج للتجديد.

الكلمات الرئيسية: الحوار، الآخر، المختلف، أهل الكتاب، خلق حسن الحوار.

in some plans of accomplishing certain goals that are contrary to their message. Imperative for the religious heads in Bosnia and Herzegovina is to revive "neighbouring ethos", existential form that was formed on the bases of the Holy Scriptures. Great obstacle on the plane of rebuilding the confidence amongst the members of different national communities within Bosnia and Herzegovina are those individuals and some political structures who are working on establishment of "essentialistic multiculturalism" or a "individually homogenous" pluralism of self-sufficient mono-cultures, all of which are essentially to the centuries old tradition of coexistence of different religious, cultural and national communities. The task of interreligious dialogue of traditional religious communities in Bosnia and Herzegovina is to revive the paradigm of "progressive multiculturalism" in bases of which is not just tolerance for the differences but also but a recognition that grants other and the different a right to be different. It should be viewed as a comparative advantage of our Bosnian-Herzegovinian society, not its drawback. The Islamic Community in Bosnia and Herzegovina has, in the periods of dispute and destruction of other and different (following the teachings of Islam), been protecting not only human lives of others, but also their worshiping places and other sacred objects. The history of Bosnia and Herzegovina offers numerous cases that represent a paradigm for the relation towards other and different and it must be reviewed.

Key words: dialogue, other, different, the followers of The Book, neighbouring ethos